

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/8/160-169>

Nuray Əliyeva

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Filologiya elmləri doktoru, dosent

<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

naliyeva22@mail.ru

Məhəmməd Füzulinin poetik dili

Xülasə

Məqalədə klassik Azərbaycan ədəbiyyatının zirvəsi sayılan Məhəmməd Füzulinin poeziyasının dil xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Burada göstərilir ki, Füzuli öz əsərlərinin mövzusu, ideyası, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə olduğu qədər dil xüsusiyyətləri ilə də təkrarolunmazdır. Füzuli dilinin özünəməxsusluğu dilin bütün səviyyələrində çox qabarıqdır. Füzuli ustad bir sənətkar kimi böyük məharətlə dilin səs sisteminin imkanlarından uğurla yararlanır, fonetik üslubi fiqurlardan istifadə də əsl söz xiridarı kimi çıxış edir. Onun dili üçün xarakterik olan incələşmə hadisəsi həm də şairin əsərlərinin poetik gücünün artırılmasına xidmət edən bir vasitədir. Bu zaman şair dilimizin incəliyini, ahəngdarlığını bu yolla daha çox öz oxucusunun diqqətinə çatdırmağa müvəffəq olur. Füzuli öz dilində alliterasiya, assonans, səs artımı, səs düşümü və digər fonetik üslubi vasitələrdən şeirin həm forma, həm də məzmun mükəmməlliyinə nail olmaq üçün böyük ustalıqla istifadə edib. Onun əsərləri həm də öz dövründə dilimizin fonetik quruluşunu tam şəkildə əks etdirən qiymətli və zəngin mənbədir. Füzuli yaradıcılığı morfoloji cəhətdən də özünəməxsusdur. Araşdırma göstərir ki, müasir dilimizdən fərqli olaraq qıl, ol, eylə, durur köməkçi feillərinin iştirakı ilə yaranan təvəccəh qıl, rəğbət qıl, olubdurur, qalıbdurur kimi tərkibi feillər Füzulinin dili üçün xarakterikdir. Həmçinin müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik sayılan baxa qaldı, edə gördü kimi feillərin tez-tez işlənməsi bunu deməyə əsas verir ki, Füzuli dövründə mürəkkəb feillərin bu forması işlək olmuşdur. O həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən uğurla istifadə edərək öz dövrünün aydın dil mənzərəsini yaradır. Onun əsərlərində leyk, vəli, kibi, geyri, xah, əgərçə, gəlibə kimi müasir dilimizdə işlənməyən, yaxud fonetik dəyişikliyə uğrayan köməkçi nitq hissələrinin fəallığı diqqəti cəlb edir. Həmçinin onun dilindəki arxaik sözlər, qədim türk sözləri dilimizin tarixini öyrənmək baxımından olduqca maraqlıdır. Füzulinin dilində rast gəldiyimiz iyo, yaşınmaq, giryəmək, gözətmək, dirilik kimi arxaik leksik vahidlər müasir dilimizdə işləkliyini itirsə də, xalq danışığı dilində hələ də istifadə olunur.

Füzulinin əsərlərinin dil xüsusiyyətlərini araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, o, təkcə mövzu və ideya baxımından deyil, həm də dil və üslub xüsusiyyətləri baxımından mükəmməl nümunələr yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Məhz bu cür yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik əsərlər sayəsində Füzulu türk və dünya ədəbiyyatının zirvəsinə yüksələ bildi. O, türk xalqlarının ədəbiyyatına çox güclü təsir göstərmiş, uzun əsrlər onun davamçıları bu ənənəni davam etdirmiş, Füzuli təsiri ilə yazıb-yaratmışlar.

Açar sözlər: M.Füzuli, bədii dil, üslubi fiqurlar, dil tarixi, poetik fonetika, poetik morfolojiya, poetik leksika

Nuray Aliyeva

Nakhchivan Branch of ANAS

Doctor of philological sciences

<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

naliyeva22@mail.ru

The poetical language of Mohammed Fuzuli

Abstract

The article examines the language characteristics of the poetry of Muhammad Fuzuli, who is considered the peak of classical Azerbaijani literature. Here it is shown that Fuzuli is unique in terms of language as well as subject, idea, artistic features of his works. The uniqueness of the Fuzuli language is very prominent at all levels of the language. He successfully utilizes the possibilities of the sound system of the language in using the language with great skill as a master artist, the use of phonetic stylistic figures also acts as a real wordsmith. The phenomenon of thinning voices, characteristic of his language, enhances the poetic power of the work. In this way, the poet succeeds in bringing the subtlety and harmony of our language to the attention of his reader. Fuzuli skillfully used alliteration, assonance, rising and falling of voice, and other phonetic stylistic devices in his language to achieve perfection in both form and content of the poem. His works are also a valuable source that fully reflects the phonetic structure of our language in his time. Fuzuli's creativity is also morphologically unique. The research shows that the formation of compound verbs such as *tavaccah qıl*, *rağbat qıl*, *olubudurur*, *qalıbdurur* with the auxiliary verbs *qıl*, *ol*, *eylə*, *durur*, unlike our modern language, is characteristic of Fuzuli's language. Also, the frequent use of verbs such as *bakha qaldı*, *ede gordu*, which are considered archaic for our modern literary language, gives reason to say that this form of

compound verbs was functional in the Fuzuli language. He successfully uses both main and auxiliary parts of speech to create a clear picture of the language of his time. In his works, the use of auxiliary parts of speech that are not used in our modern language or that have undergone phonetic changes, such as *leyk*, *veli*, *kibi*, *geyri*, *xah*, *egerche*, and *ghaliba*, attracts attention. Also, archaic words and ancient Turkish words in his language are very interesting in terms of studying the history of our language. Although archaic lexical units such as *iyo*, *yaşınmaq*, *giryəmək*, *gözətəmək*, and *dirilik* that we encounter in Fuzuli's language have lost their functionality in our modern language, they are still used in popular colloquial speech. When examining the linguistic features of Fuzuli's works, one can come to the conclusion that he succeeded in creating perfect examples not only in terms of subject and idea, but also in terms of language and style. It is thanks to works with such high artistic features that Fuzuli was able to rise to the top of Turkish and world literature. He had a strong influence on the literature of the Turkic peoples, and his followers continued this tradition for many centuries and wrote under the influence of Fuzuli.

Keywords: *M.Fuzuli, artistic language, stylistic figures, language history, poetic phonetics, poetic morphology, poetic lexicon*

Giriş

Türkdilli bədii ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndəsi, böyük filosof Məhəmməd Füzuli özünün zəngin və çoxşaxəli irsi ilə dünya ədəbiyyatının zirvəsində dayanan sənətkarlardan biridir. Azərbaycan dilində yaratdığı lirik-fəlsəfi şeirin ən mükəmməl nümunələri dərin fəlsəfi məzmunu, forma bütövlüyü ilə yanaşı həm də özünəməxsus deyim tərz, dili və üslubu ilə onu bütün dövrlərdə ədəbiyyatımızın zirvəsinə daşmışdır. Məhəmməd Füzuli anadilli şeirimizin ən görkəmli nümayəndəsi kimi toxunduğu bəşəri mövzularla yanaşı, həm də insanın daxili aləminin açılmasında, onun öz məənəviyyatını dərk etməsində bədii sözün qüdrətindən məharətlə istifadə etməyi bacarmışdır. Onun yaratdığı əsərlər poetikası, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bərabər dil və üslubunun kamilliyi ilə də seçilir, orijinal və bənzərsizdir. “Füzuli özünün qəlb aləmindən xəbər verən lirik şeirləri, xüsusilə qəzəllərində saf, təmiz bir qəlbə incə, kövrək duyğularını, ülvə bir məhəbbətin həyəcanlarını ifadə edir, oxucusunu bədii sözün qüdrətilə sehləyib düşünməyə, öz məənliyini, kainatı, həyat gözəlliklərini dərk etməyə çağırır, dostluğa, məhəbbətə səsləyir” (Füzuli, 2005, c. 1, s.5). Özünə qədər yaranmış anadilli ədəbiyyatın ənənələrini davam etdirən Füzuli onu ustalıqla irəli aparmış, dilimizin imkanlarından məharətlə istifadə edərək möhtəşəm poetik dil, klassik şeirin ana dilində ən mükəmməl örnəklərini yaratmışdır.

Tədqiqat

Füzuli özünün yaradıcılığı ilə olduğu qədər əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri ilə də türk xalqlarının poeziyasına çox güclü təsir göstərməyi bacarmışdır. Öz sözünü pəhləvan adlandıran şair yazırdı:

Hər sözüm bir pəhlivandır kim, bulub tə'yidi-həq,
Əzm qıldıqda tutar tədris ilə bəhrü bəri (Füzuli, 2005, c. 1, s. 361).

M.Füzuli dilinin fonetik xüsusiyyətləri. “Füzulinin əsərlərinin əsas hissəsini yazdığı Azərbaycan türkcəsinin digər türk xalqları üçün anlaşılıqlı olması onun yaradıcılığının bu xalqlar arasında doğma ədəbiyyat nümunəsi kimi qəbul edilməsinə imkan verirdi” (8, s.172). Dilimizdən istifadədə Füzuli novator idi. O, dilə yaradıcı yanaşmağı, xalq dilinə məxsus ifadələri ustalıqla öz şeirinin dilinə gətirməyi yaxşı bacarırdı. Həm də bunu elə bir dövrdə edirdi ki, hələ XII əsrdə “Türk dili yaraşmaz şah nəslimizə, Əskiklik gətirər türk dili bizə” – misralarında Nizami Gəncəvinin dediyi kimi, ana dilində danışmaq və yazmaq qəbahət sayılırdı. Ona görə də öz əsərlərinin dili ilə Füzuli təkrarolunmazdır. Düzdür, Füzulinin dili öz dövrünün ümumxalq dilinin fəvqündə dayanırdı. Onun dilində çətin anlaşılan izafət birləşmələri, alınmalar kifayət qədərdir. Bunu isə dilimizin lüğət tərkibinin o dövrdəki vəziyyəti, Füzulinin yazıb-yaratdığı əruz vəzninin tələbi kimi, həm də onun əsərlərinin dərin fəlsəfəsi ilə izah etmək mümkündür. Lakin buna baxmayaraq onun poetik dilində bağrını kabab etmək, bağrın qan etmək, rəva görmək, qəmzədən nəsib vermək, imtahan etmək, əncam qılmaq, can vermək, gözündən düşmək, pərişan olmaq, peşiman olmaq, könül taxtına sultan olmaq, könül vermək, ayağına düşmək, ümid kəsmək, ayaqdan salmaq, vəslə yetmək, dəvasız dərdə uğramaq kimi birbaşa xalq dilindən gələn, mənası həm o dövr, həm də müasir dövr dilimiz üçün aydın olan nümunələrin sayı həddən artıq çoxdur. Füzuli klassik üslubda yazıb-yaratmasına baxmayaraq əsərlərində xalq ruhunun bu qədər qabarıq olması, yazıb-yaratdığı üslubun tələblərindən kənara çıxmadan xalq dilindən bu qədər məharətlə istifadə Füzuli yaradıcılığının özünəməxsusluğudur. Mir Cəlala görə, burada iki ehtimal ola bilər. Ya Füzuli xalqda, canlı dildə olan hikmətli sözləri şeirə salıb daha da məşhurlaşdırmışdır. Yaxud da əksinə, bu sözlər Füzuli tərəfindən yaradılmış, sonra xalq arasında yayılaraq zərbil-məsəl, atalar sözü halına gəlmişdir (Mir Cəlal, 2018, s.70).

Füzuli yaradıcılığının dil xüsusiyyətlərini araşdırarkən ilk növbədə onun fonetik özünəməxsusluqlarına nəzər salmaq lazım gəlir. Füzuli ustad bir sənətkar kimi dildən çox böyük məharətlə istifadədə həm də dilin səs sisteminin imkanlarından uğurla yararlanır. M.Adilov yazır ki, şair daha çox ruhu sakitləşdirən,

əsəb dincəldən, zərif səslərə həmişə böyük üstünlük verir. Sözlərin tərkibindəki səsləri incələşdirməyə sənətkar çox böyük diqqət yetirirdi. Hətta şeirində “atə”, “anə” formalarının yer tutması qafiyyə məqsədi – poetik məqsəd güdəndə də sənətkar ümumi estetik prinsipini – sözləri, səsləri incələşdirmə kimi ali prinsipini daha çox göz önündə saxlayırdı (Adilov, 2020, s. 66). Doğurdan da, Füzuli yaradıcılığında bu incələşmə meyli aydın şəkildə duyulur:

Rəhm et, ey şəh, məni-dərviş çəkən ahlərə
Ki, gədə ahi əsər eylər olur şahlərə (Füzuli, 2005, c. 1, s. 274).

Sanki şair dilimizin incəliyini, ahəngdarlığını bu yolla daha çox öz oxucusunun diqqətinə çatdırmaq istəyir, bunun üçün çalışır. Bu, həm də şairin şeirinin əsas məzmununa xidmət edir. Çünki tədqiqatçılar bu fikirdədirlər ki, Azərbaycan xalq şeirinin ən qədim nümunələrində xalqın emosiyaları yalnız dilin məzmununa deyil, həm də formasına təsir göstərir. Məsələn, xeyirxah qüvvələrə müraciət bildirən mətnlərdə cingiltili, sonor səslər daha üstünlük təşkil etdiyi halda, bədxah qüvvələrə müraciətdə kar səslər daha aktiv olur. Burada söhbət səsin musiqi effektindən, məzmun çılpalıqlığından gedir (Vəliyeva, 2008, s. 37). Füzuli də dilimizin bu fonetik xüsusiyyətindən öz poetik dilində uğurla istifadə etmişdir. Onun əsərlərində dilimizin əsas fonetik qanunlarının tələblərinə əməl olunub, əsərləri öz səs tərkibi ilə ahəngdardır:

Deməzəm dəgməz mənə qəməzən xəyalı, ya dəgər.
Dəgmə qeydi çəkməzəm, aləmdə bir azadəyəm (Füzuli, 2005, c. 1, s. 223).

Nümunədən də göründüyü kimi, Füzuli öz poetik dilində fonetik üslubi fiqurlardan istifadədə əsl söz xiridarı kimi çıxış edir. Şeirdə d və ə səslərinin təkararı ilə alliterasiya və assonansın mükəmməl nümunəsi yaradılmışdır. Ümumiyyətlə, Füzulinin əsərlərinin dilinin təhlili bir daha göstərir ki, o, dilimizə bütün incəlikləri ilə dərinlən bələd olmuş, bu zəngin dil materialından yerli-yerində istifadə etmişdir. Onun əsərləri eyni zamanda öz dövründə dilimizin fonetik quruluşunu tam şəkildə əks etdirir: Bilmişəm bulman vüsəlin, leyk bir ümmid ilə; Əsiri-möhnəti-Bəğıdad gördüğün könlüm; Məni, ey bağiban, mə’zur tut gülzar seyrindən; Yox əcəb, gər malə rəğibət, mülkə qılman iltifat; Neçə yaprağə cigər qanı silib, qan etdim; Bir şəm’i-şəbistani-bələyəm ki, degil kəm; Qamətin xidmətinə sərvın əgilməz başı. Şairin azərbaycanca “Divan”ından gətirdiyimiz nümunələrdə XVI əsr dilimiz bütün fonetik varlığı ilə canlanır. Burada görülən və müasir dilimiz üçün səs əvəzlənməsi, səs

düşümü, səs artımı hesab olunan hadisələrin bir çoxu şivələrimizdə bu gün də müşahidə olunur. İlk nümunədəki ümmid sözündə m samitinin qoşalaşması müasir dilimizdə özünü göstərmir. Lakin şivələrimizdə bu hadisəyə tez-tez rast gəlinir: çommağ, tərəmmiz. Samit səslərin bu cür qoşalaşması çox vaxt fikrin daha qüvvətli ifadəsinə xidmət edir ki, Füzulinin də bu məqamda ümmid sözünü işlətməsi bununla izah oluna bilər.

Nümunələrdəki Bağdat, bağiban, rəğibət sözlərindəki səs artımı hadisəsi də müasir şivələrimiz üçün xarakterikdir: sıçıratdı, kətimən və s. Bu hadisə daha çox qoşasamitli sözlərdə özünü göstərir ki, bu, Füzulidə də belədir.

Misralardakı cığır, degil, əgilməz sözlərinin g samiti ilə yazılışı Füzuli dövrünün xarakterik dil xüsusiyyətlərindən biridir. Dilin sonrakı inkişaf mərhələsində g səsinin y səsinə keçdiyi bu cür sözlərdə tarixən g səsi aparıcı mövqedə olmuşdur. Buna Füzulidən əvvəl və sonrakı dövr digər klassiklərimizin əsərlərində də rast gəlirik:

Əgərçi candasan, candan nihansan,
Degilsən candan ayrı, bəlkə cansan (İ. Nəsimi).

Qaşılən, gözilən cığır qan olur,
Zülf sevəndə nə din, nə iman olur (M.P.Vaqif)

Dil tarixi tədqiqatçıları da XV əsrdən XIX əsrə qədər klassiklərimizin əsərlərində sözün ortasında y səsi əvəzinə g səsinin işləndiyini qeyd edirlər (Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti, 2009, s. 31). Lakin müasir dilimizin orfoqrafiya qaydalarına əsasən həmin sözlər y ilə sabitləşmişdir. Şivələrimizdə isə həmin dil faktının izləri indi də yaşamaqdadır.

Füzuli dilinin morfoloji xüsusiyyətləri. Füzuli dilinin morfoloji cəhətdən tədqiqi də onun dövrünün dil xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından maraqlı faktlar verir. Burada müasir dilimizdən fərqli bir sıra xüsusiyyətlər özünü göstərir. Şairin dilində ən çox diqqəti cəlb edən qılmaq köməkçi feili vasitəsilə yaranan tərkibi feillərin bolluğudur:

Zahida, sən qıl təvəccəh guşeyi-mehrabə kim,
Qibleyi-taət xəmi-əbruyi-dilbərdir mana (Füzuli, 2005, c. 1, s. 57).

Ol gün ki, yox idi məndə qüdrət,
Qıldın mənə qeybətimdə rəğbət (Füzuli, 2005, c. 2, s. 15).

Təkcə Füzuli əsərlərinin I cildini əhatə edən türkcə “Divan”ında adında bu feilin işləndiyi 19 şeir vardır. “Azərbaycan dilində et, eylə köməkçi feillərinin sinonimi olan qıl köməkçi feili təxminən XIX əsrin əvvəllərinə kimi ədəbi-bədii əsərlərin dilində işlənmişdir. XVIII əsrdən sonra istifadə dairəsi get-gedə məhdudlaşmışdır” (Mirzəzadə, 1990, s.134). Bu türkmənşəli köməkçi söz həmin dövrdə ərəb və fars mənşəli sözlərə qoşularaq feillərin düzəlməsində fəal iştirak etmiş, müasir dövrdə isə yalnız namaz qılmaq, çarə qılmaq, əncam qılmaq kimi bir neçə tərkibi feildə işlənməkdədir. Bundan başqa Füzuli dilində eylə, ol, durur (olubdurur, dolubdurur, qalıbdurur) köməkçi feilləri ilə yaranan tərkibi feillər də işləkdir. Füzuli dilinin morfoloji sistemində mürəkkəb feillər də dövrün dil xüsusiyyətlərini əks etdirmək baxımından maraqlıdır. Belə ki, Füzuli dilinin tədqiqinə əsasən deyə bilərik ki, bu dövr üçün müasir dilimizdən fərqli olaraq durmaq, görmək, qalmaq müstəqil feillərinin feillərə qoşulması ilə yaranan mürəkkəb feillər də xarakterikdir:

Bir ləhzə onu təhəyyür aldı,
Heyrət gözü ilə baxa qaldı (Füzuli, 2005, c. II, s. 73).

Əzmi-bağ eyləmiş ol sərv-i-rəvan, ey güllər,
Zər nisar edə görün, cümlə yığılın, dərilin (Füzuli, 2005, c. 1, s. 194).

Füzuli yaradıcılığı köməkçi nitq hissələrinin işlənməsi baxımından da özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Onun əsərlərində leyk, vəli, kibi, geyri, xah, əgərçə, ғaliba kimi müasir dilimizdə işlənməyən, yaxud fonetik dəyişikliyə uğrayan köməkçi nitq hissələrinin işləkliyi diqqəti cəlb edir:

Var gül bərgində həm əlhəq, nəzakət birlə rəng,
Leyk, canpərvər ləbi-lə’lin kimi şirin degil (Füzuli, 2005, c. 1, s. 205).

Qıldı Məcnun kimi çoxlar həvəsi-eşq, vəli
Doymadı dərdə, məni-bisərü padən qeyri (Füzuli, 2005, c. I, s. 295).

Xah sincab eyləsin fərşin, Füzuli, xah kül,
Hicr ilə mütləq yuxu görməz göz, əglənməz könül (Füzuli, 2005, c. 1, s. 344).

“Filosof sənətkar dil vahidləri ilə ifadə olunan anlayışlar arasında çoxcəhətli məntiqi əlaqələri bütünlükdə, hərtərəfli, incəliklərinə qədər ifadə etməyi üstün tuturdu

ki, bu meyl ilə əlaqədar müvafiq qrammatik rabitə vasitələri – bağlayıcı və ədatlar şəirlərində ən çox işlədilən leksemlər kimi nəzərə çarpır” (Adilov, 2020, s. 135). Bu baxımdan Füzulinin poetik dilində köməkçi nitq hissələrinin özünəməxsus yeri və rolu var. Məhz bu xüsusiyyət onun dilini müasirlərindən fərqləndirir, özünəməxsus edir.

Füzuli dilinin leksik xüsusiyyətləri. “M.Füzulinin dili XVI əsr və ümumən Azərbaycan ədəbi dilinin Füzuliyə məxsus əlamətdar mərhələsi, Azərbaycan klassik poeziyasının zirvəsi, Azərbaycan xalq dilinin yüksək səviyyədə cilalanmış, poetikləşmiş təkrarsız bir ədəbi dil nümunəsidir” (Əliyeva, 2012, s. 8).

Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik sayılan bir çox sözlər var ki, onlar XVI əsrdə işlək olmuş, bədii ədəbiyyatın dilində də istifadə edilmişdir. Bu cür dil tariximiz üçün maraqlı və əhəmiyyətli faktların mühafizə olunması baxımından Füzuli yaradıcılığının leksikası da çox zəngin bir mənbədir. Füzulinin dilində rast gəldiyimiz iyo, yaşınmaq, giryəmək, gözətmək, dirilik kimi leksik vahidlər müasir dilimizdə işləkliyi itirsə də, xalq danışığı dilində hələ də istifadə olunur:

Haşa ki, bu bargahi-ali

Bir dəm iyosindən ola xali (Füzuli, 2005, c. II, s. 18).

Füzulinin iyo fonetik variantında işlətdiyi bu arxaik türkmənşəli leksik vahid “sahib, yiyə” mənasında daha çox əyə//iyə variantında işlənmişdir. Qul Əlinin “Qisseyi Yusif” əsərində: Misir əyəsi aşluq sizə netə verdi; “İbn Mühənnə lüğəti”ndə əyə “sahib” (Battal A. İbnü–Mühənnə lüğəti, 1934, s. 32) mənasında qeyd olunur. M.Kaşğari bu sözü idhi variantında “sahib” mənasında “Kağun karma bolsa, idhisi ikki əlgin təgir (Qovun yağma edilsə, sahibi iki əlli tutar)” (Kaşğari, 2006, c. II, s. 136) nümunəsində göstərir. “Qədim türk sözləri lüğəti”ndə igə//egə “sahib, ev yiyəsi və ruh” (Древнетюркский словарь, 1969, с. 165; 204) mənalarında verilmişdir. Deməli, bu dil vahidi idhi//ige//iyə//əyə şəklində inkişaf edərək bu günkü fonetik şəklini almışdır. Müasir dilimizdə isə şivə səviyyəsində bu sözə rast gəlirik. Xüsusən Naxçıvan şivələrində eyni mənada fəal şəkildə işlənir: -Əv əyəsi gözə görükməz. Ona görə əvə girəndə gərəh bı əvin əyəsinə salam verəsən. Yoxsa sənə də, əvə də sədəmə toxundurur.

Füzuli dilində “gizlənmək” mənasında işlənən yaşınmaq sözü də müasir dilimiz üçün arxaik feillərdən hesab olunur:

Yaşınıb saxlardım eldən daği-hicranın, əgər

Etmək olsaydı müdara didəyi-giryan ilə (Füzuli, 2005, c. II, s. 65).

Lakin xalq danışiq dilində bu sözə rast gəlmək mümkündür. Qədim lüğətlərdə - “İbn Mühənnə lüğəti”ndə yaşınmaq “gizlənmək”, yaşırmaq “gizlətmək, örtmək” (Battal A. İbnü-Mühənnə lüğəti, 1934, s. 87), “Qədim türk sözləri lüğəti”ndə yaşurmaq “örtmək, gizləmək” (Древнетюркский словарь, 1969, с. 247) kimi qeyd olunan bu söz bir çox türk dillərində ədəbi dil səviyyəsində işlənmişdir. Klassik ədəbiyyatımızda bu söz həm də yaşırmaq variantında işlənmişdir.

Füzuli dilində “gözləmək” mənasında işlənən gözətmək feili də müasir şivələrimizlə paralellik təşkil edir:

Gör, Füzuli, eşq tüğyanın, ədəm mülkün gözət,
Əzmi-künc et kim, həvanın e’tidalı qalmaq (Füzuli, 2005, c. 1, s. 304).

Löbət kimi özünü bəzətmə,
Rövzən kimi küçələr gözətmə (Füzuli, 2005, c. II, s. 56).

Naxçıvan şivələrində də “gözləmək, qorumaq, mühafizə etmək” mənasında gözətdəməx’ sözü işlənir: Hər küşdə öz əvində-eşiyində, mən də axşama kimin bı həyət-bacanı gözətdiyirəm. “Qədim türk dillərində gözət(mək) feilinin qeydə alınmış “gözləmək, qorumaq” mənaları bu gün xalq danışiq dilində mühafizə edilmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olan gözətçi, habelə danışiq dilində olan gözətmək sözləri gözət kökünün mühafizə olduğu yeganə sözlərdir və bu sözün semantikasındakı onun ilkin mənası dominant səviyyəsindədir” (Mehdiyeva, 2003, s. 125).

Nəticə

Füzulinin əsərlərinin dil xüsusiyyətlərini araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, o, təkcə mövzu və ideya baxımından deyil, həm də dil və üslub xüsusiyyətləri baxımından mükəmməl nümunələr yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Məhz bu cür yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik əsərlər sayəsində Füzulu türk və dünya ədəbiyyatının zirvəsinə yüksələ bildi. Onun əsərlərinin dili həmçinin göstərir ki, şair Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə bələd olmaqla yanaşı onlardan məharətlə istifadə edə bilmək, adi sözlərə poetik don geyindirmək, onlarla dərin fəlsəfi məna ifadə etmək bacarığına da malik olub. Füzuli haqqında yazarkən M.Adilovun dediyi: “Bütün yüksək, ali sözləri Füzuli işlədib, bunların xıltı bizə qalıb. Biz də bu xıltı kifayətlənirik” (Adilov, 2020, s. 9) fikrillə razılaşmamaq olmur. Doğurdan da, Füzuli öz yaradıcılığında klassik ədəbiyyata xalq dili gətirməyə və onu ucaltmağa nail ola bildi. Beləliklə də, XVI əsr ədəbi-bədii dilimizin mükəmməl nümunələrini yaratmaqla söz mülkünün sultanına çevrildi.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. İ. Məhəmməd Füzulinin üslubi və *poetik dili*. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 680 s.
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Q.Ş.Kazımov və S.M.Behbudovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
3. Battal A. İbnü–Mühenna lüğati. İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası, 1934, 105 s.
4. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
5. Əliyeva S. Füzulinin türkcə “Divan”ının dilinin leksikası. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: 2012, 26 s.
6. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, I c. 400 s., II c. 336 s.
7. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. 4 cildə. II cild. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
8. Mahmudova A. Füzulinin dilinə dair. “Müasir dilçiliyin aktual problemləri” beynəlxalq elmi konfransın materialları. Sumqayıt Dövlət Universiteti, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Sumqayıt, 24-25 noyabr 2016, s.172-173.
9. Mehdiyeva S. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, Elm, 2003, 220 s.
10. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Çarşıoğlu, 2018, 348 s.
11. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.
12. Vəliyeva M. Azərbaycan dilinin poetik fonetikası. Bakı: OKA Ofset, 2008, 128 s.

Daxil olma tarixi: 07.07.25

Qəbul tarixi: 01.10.25